

SZABADIDŐ - MŰVELŐDÉS

A 19. századi demográfiai növekedés, az urbanizáció, a politika liberalizálódása, demokratizálódása miatt a tömeg a mindennapok tényezőjévé kezdett válni, amelyet nemcsak élelemmel vagy más napi szükségleti cikkekkel, hanem információval, műveltséggel, kultúrával, szórakozással is el kellett látni, gondoskodni kellett a szabadidejéről. S egyre inkább tudomásul kellett venni, hogy a szabadidő, a kultúra a hétköznapi világához is kezd tartozni, s hatalomnak, egyénnek meg kellett tanulnia az együttélést ezzel az új jelenséggel. A 19. században persze tömegkultúráról még nem lehet beszélni, de arról már igen, hogy az említett tényezők egyre nagyobb tömeget érintettek.

A sajtó

A kultúra terjesztésében, a tömegek informálásában nagy szerepe volt. Különösen azt követően, hogy az újságcsinálást gépesítették. Gőzsajtót¹ először a *Times* használta 1814-ben, melynek eredményeképpen óránként 1.100 oldalt nyomtattak ki. A század közepétől a rotációs² eljárást alkalmazták, s a század végén akár milliós példányszámban is megjelenhettek a lapok.

Legnagyobb sajtóműlttal Anglia rendelkezett, ahol az újságok a 17. század végétől a politikai csatározásokba is bekapcsolódtak. 1702-ben a szigetországban alapították meg a világ első

¹ Friedrich Koenig (1774-1833) készítette. A franciáknál először a *National* használta gőzsajtót 1831-ben.

² Robert Hoe konstruálta, s a *Times* 1848-tól használta. A betűkészítő gépek a 20. század elején már 9 ezer betűt gyártottak óránként. A rotációs eljárással 1914-ben egy 12 oldalas lapot óránként ötvenezer példányban tudtak kinyomtatni. A század ötvenes éveitől már voltak írógépek, s hála Remingtonnak, a hetvenes évek közepétől az ipar szériában gyárthatta. A fából készült papírt a hatvanas-hetvenes évektől váltotta fel az olcsóbb rongypapír. Az újságnyomtatás számára ideális tinta 1818-tól jelent meg.

napilapját *Daily Courant* néven. A londoni pestis idején, 1665-ben Oxfordban elindított *London Gazette* az első hivatalos angol újságként működött. Az 1730-as alapítású *Daily Advertiser* hirdetési újság volt. A *Spectator* pedig már az 1710-es évek elején 20 ezres példányszámot ért el. 1787-ben ezért Edmund Burke joggal nevezte az angol sajtót a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói mellett a negyedik hatalomnak.³ A 19. századi angol sajtófejlődésre rányomta a bélyegét az, hogy a lapok drágábbak voltak, mint a kontinensen, s az, hogy alacsonyabb példányszámokban jelentek meg. Az 1785-ben John Walter által alapított *Times* 1820-ban napi 10 ezer példányszámot ért el. 1850-ben 40 ezerre ugrott, 1914-ben 145 ezerre. Az 1855-ben alapított *Daily Telegraph* 1871-ben 191 ezer példányszámot produkált. A *Hasfelmetsző Jack* esetét közlő vasárnapi újság, a *Lloyd's Weekly News* 1860-ban közel 2 millió példányban jelent meg. A *Daily Mail* vagy az *Evening News* a századfordulót követően haladta meg az 1 millió példányszámot. Azt mondhatjuk, hogy míg 1914-ben az összes angol napilap 6,5 millió példányban jelent meg, addig Franciaországban 10 millióban. Amit azonban a példányszámon vesztettek, nyertek a lap oldalszámában. Az angolszász újságok a század végén legalább 20 vagy több oldalból álltak, míg a kontinens napilapjainak az átlaga a 8-10 oldal volt. Az angolszász lapok előnyeként lehet említeni azt is, hogy a külföldi információhálózatuk jobb volt, mint a franciáké vagy általában a kontinensé. Ez annak volt köszönhető, hogy London volt az egyetlen főváros, ahonnan közvetlenül táviró vagy telefon kapcsolatba lehetett lépni a világ legtöbb országával. 1900-ban egyébként a világ különböző részeit 6 millió km hosszúságú táviróvonal kapcsolta össze. 1914-ben 500 ezer km volt a tengeri kábelek hossza, 1910-ben pedig 12 millió telefonállomás működött a világon. Ebből 8 millió volt Észak-Amerikában, 3 millió pedig Európában.

³ Szemere Bertalan a francia sajtóval kapcsolatban ezt így fogalmazta meg az 1830-as években: „*Szent Lajos idejében egy pap minden volt; XIV. Lajosig is annál s a nemességnél volt a hatalom; a XVIII. században egy pamfletíró ötven oligarchánál is félelmetesebbnek ismerünk; Napoleon alatt egy hadnagy több befolyással bírt, mint a statustanácsnok, és most Franciaország valamennyi tábornagynál hatalmasabb egy sápadt újságíró.*”

A 19. század első felében az európai kormányok még megpróbálták fékezni a sajtó működését. Angliában előszeretettel üldözték az újságírókat. James Henry Leigh Hunt (1784-1859) az *Examiner* című lapban 1813-ban „jó ötvenes, dagadt Adonisz”-nak nevezte a régensherceget. Rágalmazás címen ezért két év börtönbüntetést kapott. Az angol kormány adókkal nehezítette a lapkiadást, s azt, hogy az újságok olcsók, népszerűek legyenek. Franciaországban a lapalapításhoz szükséges kauciót 1848-ban törölték el. A francia sajtó a teljes szabadságot 1881-ben kapta meg. A politika helyett azonban a pénz hatalma jelentkezett, s ez ellen már nehezebb volt a védekezés. A német államokban és Közép-Európában sokáig a politika korlátozta az újságok működését. S bár 1848-ban itt is eltörölték a cenzúrát, de a forradalmak bukása után átmenetileg a politika ismét ellenőrzése alá vonta a sajtót. Németországban csak 1874-ben törölték el a cenzúrát. A technika azonban fejlődött, a sajtószabadság előbb vagy utóbb megvalósult, s mindez lehetővé tette a példányszám növelését. Ezáltal, illetve a reklámoknak⁴ is köszönhetően a lapok olcsóbbak lettek, s így egész Európában és Amerikában a mindennapokhoz tartozott az újság, miközben az egyént híreivel, tudósításaival, reklámjaival, hirdetéseivel egy állandó mozgásban levő világ részévé tette.

Az első olcsó újságot a francia Emile de Girardin 1836-ban indította útjára *La Presse* néven. A lap számonként 10 centimes-ba került, az évi előfizetési díja pedig 40 frank volt, ami egy munkás átlagos havi keresetének a felét tette ki. Az 5 centimes-os újságok 1848-tól jelentek meg. Angliában 1855-től találkozzunk 1 pennys újságokkal annak köszönhetően, hogy eltörölték a lapokat sújtó adókat. (A táblázat a következő oldalon néhány párizsi lap példányszámát mutatja 1912-ből).⁵

⁴ Franciaországban az 1631-ben megindított *Gazette* című négy oldalas lapban már voltak hirdetések. A reklám 1815-től a francia napilapokban is megjelenik. E művelet jövedelmezőségét jól mutatja, hogy a *Journal des Débats* 1835-ben több mint 200 ezer frankot keresett a hirdetéseken. A *La Presse* maga is a hirdetésből élt: 1838-ban ez a tevékenysége 150 ezer, 1845-ben 300 ezer frankot hozott a lap kasszájába.

⁵ A *Le Petit Journal*-t 1866-ban alapították, a kilencvenes években a Dreyfus ellenes tábor erősítette. A *Le Petit Parisien* 1876-tól működött, s

Az európai sajtó igazi fénykora a francia-porosz háború és az első világháború közötti néhány évtized volt. A technika fejlődése nem csupán a lapszám növelését tette lehetővé, hanem azt is, hogy az ötvenes évektől W. H. Fox Talbot munkásságának köszönhetően képek is megjelenjenek az újságokban.

A *Belle époque* a lapok sokszínűségét és nagy számát hozta.

Minden pártnak, politikai irányzatnak, társaságnak volt valamilyen lapja. Párizsban 50-70 napilap jelent meg. Virágzott a vidéki sajtó, s a nagyobb francia városokban legalább fél tucat lap jelent meg. Angliában az újságok ára tovább csökkent. Az 1881-es alapítású *Evening News* vagy az 1888-ban in-

Le Petit Parisien	1.300.000
Le Journal	995.000
Le Petit Journal	850.000
Le Matin	650.000
La Croix	300.000
L'Humanité	65.000
Le Temps	45.000
Le Figaro	35.000
L'Action Française	22.000

ditott *Star* éppúgy, mint az 1896-ban piacra dobott *Daily Mail* fél pennyért került az olvasóhoz. Ez utóbbi az amerikai újságírás stílusát is átvette, s változatos témákat kínált az olvasónak, nagy helyet adott mindenféle eseménynek, női és sport rovata is volt.

Hasonló fejlődési vonal figyelhető meg Európa többi részén is. A Habsburgok monarchiájában a hatvanas évektől tapasztalható a sajtó fellendülése. A szabad gondolkodók lapját a *Die Presse*-t még 1848-ban alapították, de az igazi bécsi, a monarchia első számú, s a kormányt is kritizáló liberális napilapja a *Neue Freie Presse* 1864-ben kezdte meg működését.⁶ A másik liberális lap, a *Neue Wiener Tagblatt* alapítója, Maurice Szeps (1867), Clemenceau rokona volt. Budapesten a hetvenes években 10-15

1914-ben 1 millió 500 ezer példányszámmal a világ legerősebb lapja volt. Az 1883-as alapítású *Le Matin* az amerikai újságírást honosította meg. Az 1892-es *Le Journal* irodalmi hangvétele miatt volt érdekes. 1892-ben a *Libre parol* Edouard Drumont szerkesztésében antiszemita lapként indult. Az 1898-ban folyóiratként megjelenő *L'Action française* a monarchisták orgánuma volt Charles Maurras és Léon Daudet irányításával. 1908-tól napilap.

⁶ Max Friedländer és Michael Etienne alapította, 1894-ig működött. Maurice Benedikt tette ismertté. A kilencvenes években a cionizmust megalapozó Theodor Herzl volt a párizsi tudósítója. emiatt antiszemita körök gyakran támadták a lapot.

politikai napilap jelent meg, később 20 napilapot adtak ki.⁷ A kávéházakhoz⁸ szorosan kötődő magyar sajtónak a századfordulón volt a virágkora olyan lapokkal mint a *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Budapesti Napló*, s ezek elsősorban a magyar politikai, parlamenti életre figyeltek.

Németországban és Olaszországban az egyesítés adott lendületet a sajtó fejlődésének. Németországban 1866-ban 300 napilap jelent meg, 1914-ben pedig már 2.200. Egy napilap naponként gyakran két kiadást is megélt. A jelentősebb lapok között említhetjük az 1866-ban alapított *Frankfurter Zeitungot*, az 1898-ban létrehozott s 1913-ban 400 ezer példányban megjelenő *Berliner Morgen Postot*, vagy a katolikus centrum lapját a *Germaniat*, illetve az ehhez közel álló müncheni *Vaterlandot* és a *Kölnische Volkzeitungot*. Olaszországban igen népszerű volt az 1876-ban alapított, s az északi, a lombard országrészt képviselő *Corriera della Sera*.

Az előzőekhez képest az orosz sajtó fejlődése elmaradt. S bár egy 1837-es ukáz előírta, hogy minden kormányzósági város közlönyt adjon ki, ennek ellenére 1900-ban is csupán 125 újság⁹ és 36 folyóirat jelent meg a cárok birodalmában.

A sajtó mellett a könyvkiadás is jelentős változáson ment keresztül. A technika fejlődésének köszönhetően ez is iparaggá nőtte ki magát, miközben egy-egy ország politikai szerkezetét is tükrözte. Franciaországban vagy Angliában a könyvkiadás központja a főváros lett. A politikailag széttagolt Németországban vagy Itália földjén több központ is létrejött. A németek ezért 1824-ben létrehozták a lipcsei könyvpiacot, ahol a kiadók találkozhattak egymással, hogy összehangolják tevékenységüket. A lipcsei vásár az egységet is szimbolizálta, legalábbis a kultúra területén. A sajtóhoz hasonlóan a könyvkiadás szintén nagy számokat produkált. Franciaországban 1913-ban 24 ezer könyvet adtak ki, Németországban 34.871-et, s a mezőnyt a re-

⁷ Magyarországon 40 ezer emberre jutott 1 hírlap. Angliában ez a szám 18 ezer, Franciaországban 23 ezer, Oroszországban 350 ezer volt.

⁸ 1900-ban 600 működött Budapesten.

⁹ Köztük a *Szankt-Petyerburszkij Vedomosztyi*, *Moszkovszkije Vedomosztyi*, az 1868-ban alapított *Novoje Vremja* vagy a hetvenes években 22 ezer példányszámban is megjelenő *Golosz*.

gény vezette. Ez a változás hozta létre a könyvesbolti hálózatot minden országban.

A sajtó, a könyv népszerűsége, a példányszámok növekedése a már említett tényezők mellett elképzelhetetlen lett volna a lakosság írni-olvasni tudása, s bizonyos szintű műveltsége nélkül.

Az oktatás

Az oktatás fejlődése a 19. században nem feltétlenül az ipari forradalom kihívására adott válasznak tekinthető, hiszen oktatás az ezt megelőző évszázadokban is volt. Az ipari korszak újdonságként a tömegoktatás megteremtését hozta, s ezzel azt, hogy az iskolapolitika állami üggyé vált, mert a kormányok számára az iskola a tömegek ellenőrzésének, befolyásolásának eszközét jelenthette. A kötelezővé tétellel és az ingyenesség bevezetésével fokozni lehetett az oktatás hatékonyságát, s természetesen az állam befolyásának erősítését is. Az iskolapolitika állami üggyé válását jelezte az, hogy a század során megszülettek a közoktatási minisztériumok. Ehhez a porosz Wilhelm von Humboldt (1767-1835) tevékenysége szolgált modellként, akit 1809-ben bíztak meg oktatási feladatokkal. Franciaországban az állam már Napóleon idején magára vállalta az oktatást. Oroszországban 1802-ben hoztak létre egy közoktatási minisztériumhoz hasonló hivatalt. A Szárd-Piemonti Királyságban Károly Albert 1847-ben létesített egy közoktatási államtitkári posztot. A Nápolyi Királyságban pedig 1821-től működött egy közoktatással foglalkozó állandó bizottság. Az angol oktatást a magán-szisztéma jellemezte, s csak 1899-ben született meg a *közoktatási minisztérium* (Board of Education).

Az ingyenes oktatás elvét még a francia forradalom vetette fel, de csak a század második felében vált gyakorlattá a kontinensen. Franciaországban az 1833-as *Guizot-törvény* szorgalmazta az elemi iskolák létrehozását. Ezt erősítette meg a *Falloux-törvény* 1850 márciusában. Az ingyenességet már az 1833-as törvény is előírányozta azok számára akik erre rászorulnak, de a törvényt alkalmazni nem volt könnyű. Az ingyenességet az elemi iskolákban véglegesen a 1881 júniusi *Ferry-törvény* vezette

be, 1882. március 28-án pedig a 7 és 13 év közöttiek számára kötelezővé tették az oktatást.

Az angoloknál az elemi oktatás a magánszférához tartozott. Példaként Robert Owent (1771-1858) idézhetjük, aki munkásai gyermekei számára elemi iskolákat nyitott még 1816-ban a skóciai Lanarkban, illetve 1818-ban Westminsterben az 5-10 éves korosztály számára. Óvodát is létrehozott a 2 és 5 év közöttiek részére. Nála a gyerekek csak a 10. év után léphettek munkába, s munkaidejüket 10 és fél órára csökkentette. Owen *Új Intézet*-nek nevezte iskolarendszerét, melyben az óvodától a felnőtt korig minden korosztály számára tervezett valamilyen képzést. A 19. század elején az anglikán egyház is működtetett ingyenes iskolákat.¹⁰ 1780-ban jött létre nagyobb tömegeket megmozgató intézmény, a vasárnapi iskolák hálózata, ahol 1795-ben már 250 ezren, 1803-ban pedig 850 ezren tanultak.¹¹ E hálózat célja az volt, hogy a vidéki lakosságot hozzászoktassa az ipari munkaritmushoz. Az angol oktatási rendszerben az emberbaráti törekvések és az ipari korszak igényei mellett a politikai célok is megjelentek. Erre a chartizmus szolgált példát azzal, hogy olyan intézményeket hozott létre, ahol a munkások önképzését és politikai oktatását lehetett megvalósítani.

Az angol állam jelentkezése és kezdeményezése az oktatásban az 1833-as esztendőhöz kapcsolódik, amikor iskolák nyitására adott támogatást. Ennek érdekében létrehoztak egy bizottságot James Kay Shuttleworth vezetésével. Ez a bizottság kapta meg 1856-ban az *oktatási osztály* elnevezést, s ebből nőtt ki a már említett *oktatási minisztérium* 1899-ben. Az 1870-es *Forster-törvény* kettős, egy állami és egy egyházi oktatási szisztémát teremtett meg. A kötelező oktatást 1880-ban 10 éves, 1899-ben pedig 12 éves korig határozták meg. Az ingyenesség elvét az 1876-os, valamint az 1891-es *Salisbury-törvény* erősítette meg.

¹⁰ Az angol iskolákban az anglikán egyház hatása igen erős volt. A befolyása alatt működő *Nemzeti Társasághoz* 17 ezer elemi iskola tartozott, s ehhez jöttek még a vasárnapi iskolák.

¹¹ Magyarországon 1830-ban jött létre a *Nógrád megyei Nemzeti Intézet*, amely az angol típusú vasárnapi iskolák kialakítását kezdeményezte. Az első 1834-ben Balassagyarmaton létrejött, de nem volt folytatása.

Svédországban 1828-ban határoztak arról, hogy elemi iskolákat hoznak létre minden parókián. A 6 éves kötelező és ingyenes oktatást 1842-ben vezették be. Dániában Grundtvig püspök kezdeményezésére 1837-ben tették lehetővé az elemi oktatás és a népiskolai hálózat fejlesztését. Ausztriában 1868 májusában vezették be a kötelező és világi oktatást.

Itáliában a Risorgimento fontosnak tartotta az oktatáspolitikát, mert ettől várta, hogy a majdan független olasz állam jól képzett funkcionáriusokat kapjon. A modell Piemont volt, ahol 1848-ban a közoktatási államtitkár hatáskörébe utalták az oktatás, nevelés kérdését. 1859-ben írták elő, hogy minden település nyisson iskolát. Ennek ellenére az analfabétizmus főleg pénzhiány miatt nagy az egész félszigeten. A századfordulón több mint 4 millió az írni-olvasni nem tudók száma a 12 évnél idősebb korosztályban. Az 1911-es törvény ezért pénzügyileg is az állam ellenőrzése alá helyezte az iskolákat.

Az állam a közép és a felsőoktatásban is érdekelt volt. A modell itt szintén Humboldt a gimnáziummal, a líceummal. Az orosz birodalom a középfokú oktatás iránt azért tanúsított nagyobb érdeklődést, mert ez kevesebbe került, mint a hatalmas birodalom elemi oktatásának a megszervezése és finanszírozása. Persze az elemi oktatással is kellett foglalkozni. Erről, már-már mint arról, hogy ilyen iskolákat létre kell hozni, az 1864-es törvény intézkedett. S erre szükség is volt, mert 1856-ban mindössze 8 ezer iskola működött a birodalomban. A reform hatására 1880-ban már 22.700 volt a számuk. Az oktatási rendszer egyébként egy nagy piramishoz hasonlítható a cárok országában. A csúcson a közoktatási minisztérium állt. Alatta hat egyetem, Moszkva, Dorpat és Vilna¹² a régiek közül, valamint az 1804-es alapítású harkovi, az 1814-ben létrehozott kazanyi és az 1819-ben Szent-Pétervárott elindított egyetem. Gimnáziumokat és líceumokat német mintára a vidéki székhelyeken nyitottak. Ezalatt voltak a kerületi székhelyeken működő felső szintű elemi, illetve a parókiái iskolák. És voltak magán iskolák is, ahová a nemesek küldték gyermekeiket.

¹² 1802-ben kapott egyetemi rangot. Az 1830 - 1831-es lengyel felkelés miatt bezárták, s 1834-ben Kijevbe költöztették.

Magyarországon a reformkor politikusai vetették fel a közoktatás problémáját. Széchenyi egyszerre hangsúlyozta az európai műveltség és a nemzeti öntudat jelentőségét. Kossuth a gimnázium, a reáliskola és a falusi elemi iskola hármas típusában gondolkodott. A tankötelezettség problémája a 6-12 éves kor között már az 1839/40-es országgyűlésen felmerült. A népoktatás elveit Eötvös József dolgozta ki, s ezzel 1848-ra elkészült. Ingyenességben gondolkodott, s az elemi iskolák létesítését, fenntartását, felügyeletét állami feladatnak tekintette. Eötvös a kiegyezést követően mint vallás- és közoktatási miniszter folytatta a megkezdett munkát, s népoktatási törvényét 1868-ban fogadták el. A törvény a 6-12 éves kor között kötelező mindennapos iskolát írt elő fiúk, lányok részére, 12-15 év között pedig ismétlő iskolát.

A megyeszékhelyeken működő líceumi hálózatot Franciaországban még a konzulátus idején hozták létre. Angliában a középfokú oktatást a *public school* jelentette. A kevésbé arisztokratikus iskolákat a 19. század során alapították, s néhányuk nagy hírnévre tett szert, mint Epsom (1853), Cheltenham (1841), Malborough (1842) vagy Lancing (1848). Az angol középfokú oktatást a *Balfour-törvény* demokratizálta 1902-ben, s ez azt jelentette, hogy középiskolák létrehozására kötelezték a helyi hatóságokat. Ami pedig az egyetemeket illeti, Franciaországban 1870-ben 9.500 egyetemista tanult, 1913-ban 42.000. Németországban 26 ezerről 76.900-ra, Oroszországban pedig 7.257-ről 125 ezerre nőtt a számuk a jelzett időben. Olaszországban az 1870-es években 17 állami egyetem működött 13 ezer hallgatóval. Humboldt 1810-ben hozta létre a berlini egyetemet, melynek első rektora Fichte volt. Angliában 1836-ban Londonban, 1851-ben Manchesterben, 1852-ben Leeds-ben, Bristolban 1876-ban alapítottak egyetemet. Magyarországon a reformkorban csak Pesten volt egyetem. Új felsőoktatási intézmények a dualizmus korában nyíltak. Kolozsvárott 1872-ben, Pozsonyban 1912-ben és Debrecenben 1914-ben kezdte meg működését az egyetem. A Politechnikumot 1872-ben fejlesztették műszaki egyetemmé, 1912-ben pedig közgazdasági karral egészítették ki. A hetvenes évek közepén nyílt meg a Zeneakadémia, 1883-ban pedig a Képzőművészeti Főiskola. 1870-ben 6.500 volt az egye-

temi hallgatók száma, 1913-ban 13 ezren tanultak a hazai felsőoktatásban.

Az európai egyetemeken számos kitűnő tudós tanított a 19. században. Guizot, a történész a párizsi Sorbonne professzora volt az 1810-es, 1820-as években. Ezután a politika területére nyergelt át. Hegel Heidelbergben és Berlinben tanított, Max Weber ugyancsak Berlinben, Heidelbergben és Friburgban is. Az elektromágneses hullámokat felfedező és előállító Hertz Bonnban, Röntgen Würzburgban, Becquerel a párizsi műegyetemen, a lázterápiával gyógyító Wagner von Jauregg pedig Bécsben tanított. S természetesen ez a névsor csak ízelítő.

A 19. század végén olyan oktatással is találkozunk, amelyet napjainkban felnőttképzésnek nevezünk. Ez a forma kapcsolódott a közbiztonsághoz, mivel a kortársak szerint a bűnözés és a tudatlanság között szoros összefüggés mutatható ki. E felismerés hatására fogalmazhatta meg az angol John Wade még 1833-ban, hogy a nevelés a legjobb rendőrség.

A század második felében jelentek meg az egyetemek kihegyezett tagozatai, először Angliában. A hetvenes években Cambridge utazó előadókkal tanfolyamokat szervezett Nottingham-ben, Derby-ben. A kilencvenes években Oxford, Cambridge és London már 457 tanfolyamot tartott a történelem, az irodalom, a természettudományok területén több mint 100 ezer résztvevő számára, akik 4 év után vizsgát tehetnek a hallgatott tárgyakból. Ha pedig erre még két esztendő tételtek, azaz tanultak, egyetemi diplomához juthattak. Hasonló kezdeményezés Bécsben is volt, de Európában az egyik legjelentősebb felnőttképzés Dániában valósult meg. Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) püspök indította el a népfőiskolai mozgalmat, s innen került ki a legtöbb dán mezőgazdasági szövetkezet vezetője. Az első dán népfőiskolát 1844-ben nyitották meg. Egy tanfolyam öt hónapig tartott, az oktatás költségeinek nagy részét a résztvevő fizette, az állam pedig hozzájárult a költségekhez.¹³ Norvégiában 1864-ben, Svédországban 1868-ban nyílt meg az első népfőiskola. Londonban 1887-ben nyitották

¹³ A képzés tantárgyai: történelem, irodalom, földrajz, számtan, szépírás, alkotmánytan, a polgári törvények ismerete, csillagászat, fizika, geológia, egészségügy. Az oktatás reggel hattól este hatig tartott. Az oktatásban a test-edzés is fontos szerepet kapott.

meg a *Néppalotát*, ahol egyetem működött könyvtárral, olvasóteremmel, uszodával, műteremmel. 1902-ben Párizsban 47 népi egyetemről tudunk. Magyarországon 1902-ben jött létre az *Erzsébet Népakadémia*. 1897-ben Kanadában született meg a *Women's Institut* ötlete, mely a falusi asszonyok számára szervezte az oktatást. A búr háború hatására, s egy új fiútípus megteremtésére hozta létre Lord Robert Baden-Powell (1857-1941) angol tábornok 1908-ban a cserkész mozgalmat, s két év múlva már Magyarországon is létrejött.

A felsorolt oktatási formák a már említett célok mellett arra is törekedtek, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben igényeket, célokat, szükségleteket alakítsanak ki, hogy értelmesen éljék le az életüket. Hogy erre szükség volt, jól mutatja az az értékrend, amely pl. a szórakozást, ruhát többre becsülte, mint a lakást.

Nézzük meg ezek után, hogy az oktatás különböző formái milyen eredményt hoztak, azaz a lakosság milyen aránya mondhatta magát írni-olvasni tudónak. Angliában a 19. század első felében a felnőttek kétharmada tudott írni, olvasni. 1871-ben a férfiak 80%-a, a nők 73%-a sorolható ide. 1897-ben pedig már csupán 3% volt az analfabéták aránya. Oroszországban ugyanebben az esztendőben a vidéki lakosság 83% analfabéta volt, míg a városokban ez 55%-ra tehető. 1871-ben Olaszországban a lakosság 68% analfabéta. A regionális különbségek azonban igen nagyok. Piemontban az analfabéták aránya 42%, Lombardiában 45%, az ország középső részén 72%, míg délen 80%. Franciaországban 1880-ban a lakosság 14%-a analfabéta, s ez az arány 1900-ban 4%-ra, 1914-ben 2%-ra csökkent. Magyarországon 1870-ben még a hat éven felüli lakosság 68,7% analfabéta volt. 1913-ra ez 33%-ra csökkent.

Szabadidő

A szórakozás, a szabadidő fogalma a 19. század során jelentősen átalakult abban az értelemben, hogy a század végére a szórakozás lényegesen többet jelentett, a szabadidő pedig több embert érintett, mint fél évszázaddal korábban. A század elején vagy első felében csak az arisztokrácia és a gazdag polgárság engedhette meg magának a költségekkel is járó szórakozást,

ami annyit jelentett, hogy az egyén, a család, a baráti kör kiöltözve megmutatta magát a promenádon, a bálban, a színházban vagy valamelyik divatos fürdőhelyen. A társas ismerkedés számára a 17.-18. század óta a klub vagy a szalon¹⁴ kínálkozott. A 18. században terjedtek el a szalonok szolgái és kifinomult udvariasságot követelő világához képest nagyobb szabadságot jelentő kávéházak, ahol természetesen kávéfogyasztottak, miközben politikáról, irodalomról, művészetekről vitatkoztak, vagy egész egyszerűen csak azért tért be oda valaki, hogy kávézás közben elolvassa az újságokat. A 18. századi Párizs egyik divatos kávéháza a *Régence* volt, ahová naponta Diderot (1713-1784) is ellátogatott, hogy a feleségétől kapott 6 sous-ból egy csésze kávéval közben nézze a sakkozót. Az angol kávéházakban a 19. században az újságolvasás valóban divatba jött. A negyvenes években egy londoni kávéház-tulajdonos arról számolt be, hogy üzletébe több mint 40 londoni napilap, vidéki, sőt külföldi lapok is járnak. A másfél penny kávé ára pedig magában foglalta, hogy a vendég átnézze ezeket a lapokat. A kávéházakban klubok is működtek, melyről a harmincas években fél Európát beutazó Szemere Bertalan elragadtatva ír, elsősorban azért, mert szerinte a klub a köz és magánérdeket összekapcsolja, s ezáltal a legönzőbb ember is közérdeket szolgál.

A 19. század végére kibővült azok köre, akik a szórakozás valamilyen változatát anyagilag is megengedhették maguknak. Ezt a középosztályosodás tette lehetővé. Angliában idetartozott az, aki legalább 300 font évi jövedelemmel rendelkezett, s ez a lakosság 11%-át jelentette. Németországban a század végére a lakosság egynegyede sorolható ebbe a kategóriába. A középosztály mellett megjelentek a kispolgárok, a társadalom alján pedig változatlanul a szegények találhatók, akiknek a száma még a 19. század végén is nagy. A londoni munkások 40%-a a szegénységi küszöb - heti 21 schilling, 8 penny egy 5 tagú családra számolva - alatt található. Németországban 1880-ban a lakosság

¹⁴ A társas kört jelölő *club* szót a francia nyelv 1702 óta ismeri. Az egy-egy neves és előkelő hölgy -Marquise de Rambouillet, Mlle de Scudéry, Marquise de Lambert, stb. - nevével jelzett szalonok virágkora a 17.-18. századi Franciaországban volt.

67%-a proletár, azaz szegény volt, s a párizsiak legalább 70%-a tartozott ide még a századforduló idején is. Európa keleti felén az arányok még rosszabbak voltak. Ennek ellenére a szórakozás a társadalomnak ezt a részét is megcsapta. A munkáscsaládok is utánozták a gazdagok promenádjait, s vasárnap családosan is kivonultak. Az angol munkás még látogathatta a *music-hall*-t, azaz énekes vendéglőt, a francia ennek megfelelőjét a *cabaret*-t vagy a *café-concert*-et. Ott voltak aztán a kocsmák, melynek közönsége jelentősen növekedett, s emiatt a kocsmák száma is. Az 50 ezer lakosú Nottingham-ben a század közepén 193 kocsmák és sörház működött. Az 1880-as évek Berlinjében kb. 7 ezer vendéglő és kocsmák volt. Népszerűek voltak még a kerti vendéglők és a nagy sörözők. A kocsmák, vendéglők, sörözők ugyanis találkahelyek, rendezvények, politikai összejövetelek színhelyei lettek. Németországban hosszú ideig a munkások vendéglőkben tartották összejöveteleiket. Ez annyira fontos intézménnyé vált, hogy még a rendőrséggel szemben is megvédtek, s ennek hatására Karl Kautsky 1891-ben kijelentette: a vendéglő a munkásság politikai szabadságának a bástyája. A kocsmák látogatottsága persze amiatt is nőtt, hogy terjedt az alkoholizmus. Ezért a század végén a kontinens szinte mind egyik országában megjelentek az antialkoholista egyesületek. Angliában a hatvanas években több mint 3 milliós tagságuk volt.

A tömegszórakozás egyik változatát jelentette a *vasárnapi kirándulások a zöldbe* mozgalom. A parkokban katonazenekarok játszottak. Angliában a munkások is létrehoztak klubokat, s a munkásmozgalomban európai jelenséggé vált a dalárdamozgalom - elsősorban férfi énekkarokkal - terjedése. A század végén pedig megszületett egy új tömegszórakoztató művészet, melynek lelkes látogatói a társadalom alsóbb rétegeiből kerültek ki.

Mozi

A Lumière-fivérek 1895 december 28-án a párizsi Grand Café pincéjében, a Boulevard des Capucines 14. szám alatti

házban mutatták be első filmjüket.¹⁵ Ezt követően Franciaország és Európa nagyvárosaiban rendszeres vetítéseket tartottak kávéházakban, music-hallokban. Kezdetben a filmek egy-két percesek voltak, s különböző napi témákat mutattak be. Az első mozi bemutatott filmjei között szerepeltek *A vonat érkezése*, *A civakodó bébi*, *A Tuilériák szökőkútja* című kisfilmek. A film rövidsége ellenére egy mozi legalább egy órás volt, mivel az egyik Lumière-fivér bevezető előadást tartott a mozgófényképekről. Ezután elsötétítették a termet, s következett a vetítés. Majd kigyúltak a fények, a filmet befűzték, a terem elsötétült és ismét vetítettek. Ez a folyamat aztán többször is lejátszódott. A filmek hossza hamarosan elérte a 100 métert, ami 4-5 perces műsort jelentett. 1895 és 1903 között természetes felvételek készültek, másrészt élőképeket vettek fel, majd történeteket is feldolgoztak, Franciaországban a *Comédie Française* színészeivel. Hamarosan szinte mindegyik filmes műfaj megjelent. Émile Cohl rajzfilmeket csinált, Ferdinand Zecca előre megírt cselekményvázlattal dolgozott, s ezzel megszületett a forgatókönyv őse. Franciaország mellett Németországban és Dániában jelent meg először a film. A németek Oscar Messter jóvoltából technikai találmányokkal járultak hozzá a film kezdeti sikereihez, a dánok pedig kitűnő színészeket - Valdemar Psilander vagy Asta Nielsen - adtak a mozi hőskorának. Amerikában nehezen indult ez a művészet, elsősorban szabadalmi bonyodalmak miatt. Így az újvilágban csak 1903-tól jelent meg a film. Az első sikeres mozi a western őse volt, melyet 1903-ban Edwin S. Porter készített *A nagy vonatrablás* címmel. Az amerikaiaknak köszönhető, hogy a film valóban élő művészet lett abban az értelemben, hogy megszűnt a képek merevsége, mesterkéltisége. Ezt a felvevőgép mozzgatásával, változó beállításokkal David Wark Griffith érte el.

A film jövője szempontjából a az 1900-as párizsi világkiállítás fontos szerepet játszott, mivel ekkor nyílt lehetőség a nemzetközi elismertetésre. A kiállításon 17 vetítőhely működött. A

¹⁵ Az első filmvetítés még 1895. április elsején történt Lyonban. Ez a bemutató azonban kudarcba fulladt, mivel a film elszakadt. Magyarországon az első mozi 1896 júniusában nyílt meg Budapesten az Andrássy u. 41. szám alatt, Sziklai Arnold nevéhez kapcsolódva.

mozinak azonban ekkor még voltak vetélytársai, mint a panoráma és a dioráma. S a vetélkedést jól mutatják a számok is, hiszen ez utóbbiaknak 2.772.600 látogatója volt, míg a mozit „csak” 1.400.000 néző látta. A kiállítás után azonban gyorsan változott a helyzet a mozi javára, s a vetélytársak lemaradtak. Az 1900-as években Európa többi országában is alakultak filmvállalatok: Torinóban 1904-ben, Ausztriában 1908-ban.

A filmőstörténet első nyolc esztendejének egyik meghatározó rendezője a bábjátékos George Méliès volt, aki az első világháborúig mintegy 500 filmet készített, s a legtöbb későbbi filmtrükk is szerepelt már nála. E trükkök tették lehetővé a burleszk megszületését és virágzását. A filmek kezdettől fogva jól jövedelmeztek. Mintegy 3 hét után a Lumière-fivérek napi 2 ezer frankos haszonnal dolgoztak. Hamarosan három nagy vállalat nőtt ki Franciaországban: a már említett Méliès vállalkozása. Mellette működött Charles Pathé gyára, s a harmadik híres vállalat Léon Gaumont-é volt. A közönség nagyon szerette a komikus filmeket. Az első nemzetközi híró francia színész ebben a műfajban Max Linder volt, akit Chaplin a mesterének tekintett. A kilencszázas évek elején jelentek meg az akció filmek, mint a *Fantomas* 1913-ban, vagy a végzet asszonyát bemutató filmek. Egyházi témákat is feldolgoztak. Jézus életéről több film készült, a pápa azonban betiltotta a biblikus témák filmrevitelét. 1914-ben a háborús filmek is megjelentek, de a kortársak körében nem volt nagy közönségsikerük. A francia film az első világháború előtt évi 16 millió frankot jövedelmezett, s ezzel a búza és a szén után a harmadik legfontosabb termék volt a nemzetközi kereskedelemben. 1915-től aztán az amerikai film elkezdte elárasztani Franciaországot, jóllehet a franciák voltak az elsőek, akik a filmet független művészetnek tekintették, s 1920-ben létrehozták a *Hetedik művészet barátai* nevű társaságot.¹⁶

A mozi a hétköznapiak számára több újdonságot jelentett. A film képekkel árasztotta el a mindennapok világát. Ez azért volt új, mert ilyen képtömeggel még az írott sajtóban sem lehetett találkozni. Ráadásul ez a kép az információ új formáját jelentet-

¹⁶ Legkozmopolitább jellege miatt a szélsőjobb nemzetközi zsidó konspirációnak nevezte.

te, melyet az analfabéta, vagy az alig művelt ember is megértett, s ezzel a politikai hatalom egy nagyhatású tömegbefolyásoló eszközhöz jutott. A mozi ezen kívül meghatározta a hétköznapokat azzal, hogy az emberek egy új s anyagilag a tömegek számára is elérhető szórakoztatást kaptak. S hogy valóban tömegeket mozgatót a mozi, néhány szám ennek érzékeltetésére. 1910-ben Berlinben 139 mozi működött. Hamburgban 40, Münchenben 28. Az 1910-es évek Magyarországon 270 állandó film-színház működött. Csak Budapesten 92 mozi volt, s ez 26.332 néző befogadását tette lehetővé. Pécsen 3, Szegeden 4, Kaposváron 3 mozi működött, s ez utóbbi városban 1.600 néző tudott leülni a filmvászon elé. Az előbbi számokhoz még annyi kiegészítés, hogy Berlinben 1910-ben 2,5 millió mozijegyet adtak el, 1911-ben pedig már 4 milliót.

Sport, turizmus

A 19. század végén a sport is tömegtevékenységgé vált, mely legalább kétféle módon hódított Európában. A britek jó eszköznek tartották a sportot az egészség megőrzésére, önmagunk meghaladására. A német modell annyiban tért el a brittől, hogy a sportot a katonai felkészüléshez kapcsolták. Ez példaként szolgált Franciaország számára is 1871 után, amikor lövészkлубok s tornatársaságok alakultak, szintén katonai céllal.

A 19. században jöttek divatba a csapatsportok is, mint a foci, amely 1863-ban, a golf pedig 1869-ben indult el Angliában. De említhetjük a rugby-t, az evezést vagy az atlétikát is. Az angoloknál szinte minden réteg sportolt. Az arisztokrata vadászatra, lövészetre, halászatra járt, az alsóbb osztályok bokszoltak, fociztak vagy viadalokon - kakas, kutya, patkány - ütötték agyon az időt. A francia Pierre Coubertin kezdeményezésére a sport átlépte az országhatárokat azzal, hogy 1896-ban Athénben megtartották az első Újkori Olimpiai Játékokat. Újdonság volt az is, hogy a sport megnyílt a nők számára. Sőt a francia lányiskolákban 1882-ben kötelezővé tették. Különösen népszerű lett a bicikli, melyet a Figaro egyik újságírójának köszönhetően „*Kiskirálynőnek*” neveztek el. A kerékpár megkedveltetéséért sokat tett Henri Desgranges azzal, hogy 1903-ban elindította a *Tour de France* nevű s mind a mai napig népszerű

France nevű s mind a mai napig népszerű kerékpárversenyt. Az elit azonban az automobilt kedvelte, de az autózás a versenyeknek köszönhetően hamarosan a tömegeket is meghódította, s ez főleg a francia Renault-fivéreknek köszönhető, akik megnyerték 1901-ben a Párizs-Berlin, s 1902-ben a Párizs-Bécs viadalt is.

A 19. században a turizmus még mindig elsősorban a kiváltságosoké volt. A század második felétől azonban a turisztika, a kirándulás egyre nagyobb tömegeket érintett. A felső és a középrétegek fürdőhelyekre - Vichy, Baden-Baden, Spa, Aix-les-Bains, Gastein, Marienbad, Karlsbad, Biarritz, stb. - vagy egzotikus vidékekre látogattak el. Az ilyen jellegű utazások megkönnyítésére adta ki 1839-ben az első, Egyiptomról szóló útikalauzát Karl Baedeker (1801-1859), hogy aztán a neve köznévként váljon ismertté a 20. században. A vasút térhódítása, az útiköltségek csökkenése a tömeges utazásokat is lehetővé tette. Ez az *egynapos* turizmussal kezdődött, melynek úti célja valamelyik

Világkiállítás

volt.¹⁷ Ezek a kiállítások nagy közönséget vonzottak. 1862-ben 6,2 millió, 1867-ben 9 millió nézője volt. 1878-ban 16 millió, 1889-ben 39 millió, 1900-ban pedig 50 millió. A kiállítások a kényelmet, a praktikumot igyekeztek szolgálni, propagálni. Ez akkor is igaz, ha némelykor olyan cikk, alkotás kapott díjat, melyet akkor senki sem vásárolt nagyon, csak később kedvelték meg. Ilyen volt 1849-ben Párizsban az aranydíjat kapott számológép, vagy Sax úr szaxofonja.

A kiállítás ötlete még az ipari korszak előtt megszületett. Párizsban a Tudományos Akadémia 1683-ban a La Harpe nevű utcában minden két hétben négy gép modelljét mutatta meg a közönségnek. Az angolok 1756-ban szervezték az első ipari és mezőgazdasági kiállítást Londonban, amelyik két hétig volt nyitva. Az 1840-es évek végéig ez az esemény nem kapott nem-

¹⁷ Az emléktárgyak, megjelenése, s az ezt kiszolgáló háttérpar kialakulása az egynapos utazások terméke.

zeti jelleget. Amikor aztán ez megtörtént, mint 1848-ban Londonban, hamarosan átlépte a nemzeti kereteket és világjelen-séggé vált. Az első világiállításig azonban néhány más országban is találkozunk kiállításokkal. 1798-ban Párizsban a kiállításnak politikai töltete volt, mivel be akarták bizonyítani a monarchikus Angliának, hogy csak egy szabad nép lehet gazdag. A franciák 1819-től négy, 1839-től évenként tartottak ilyen bemutatót, a Louvre-ban, majd a Champs-Élysées-n. Olaszország első nemzeti kiállítását 1861-ben rendezte meg,¹⁸ Németországban - Berlin, Lipcse, Düsseldorf, Hannover - a negyvenes években jelent meg.

A nemzetközi kiállítások sora 1851-kezdődött Londonban. Minden ország, amelyik ilyen eseményt szervezett vagy résztvevő volt, valamit igyekezett sugallni a többieknek, tehát a világnak. 1851-ben az angolok a szabad kereskedelem jelentőségét hangsúlyozták. Az 1873-as bécsi kiállítás a birodalom egységét próbálta mutatni. Az 1889-es párizsi a francia forradalom századik évfordulóját ünnepelte, Chicago 1893-ban Amerika felfedezésének 400. évét, Budapest 1896-ban pedig a Magyar Királyság ezer esztendő fennállását.

Fogyasztás

Az ipari korszak hétköznapjaiban az élet egyszerre olcsó és drága lett. Olcsó azért, mert a munkásbérek emelkedni kezdtek. Angliában ez több mint 50%-ot jelentett a hetvenes évektől kezdődően. Általában azt lehet mondani, hogy az ipari korszakban a bérek először jelentősen csökkentek, majd régiók és szakmák szerint különböző mértékben növekedni kezdtek. A jelentős csökkenés az ipari korszak kezdetéhez kapcsolódik, amikor a munkabérek esése valóban drámai. Jól mutatja ezt az angliai szövő munkás esete, akinek a bére 1795-ben 33 schilling volt, 1815-ben 14 schillingre csökkent s 1836-ban már csak 6 schillinget keresett. A növekedés az ötvenes években indult meg, első-

¹⁸ Helyi jellegű mezőgazdasági kiállításokat a 18. század közepétől szerveztek. Az ipari kiállítások sorát Milánó nyitotta (1776), s két évvel később Genova is csatlakozott. 1818-ban Nápolyban is szerveztek, de a kiállítások fővárosa Torino lett.

sorban azért, mert a nemzetközi piacok telítődtek, így érdemes volt a vállalkozóknak a hazai fogyasztókra is gondolni. Ez viszont beruházást igényelt, azaz gondoskodni kellett a fogyasztóról, a munkásról is, s ez béremelést, munkásvédelmet jelentett.

A hétköznapok számára az iparosítás hosszabb távon alacsony árat hozott. Nézzük ezt meg a vállalkendő példáján, amely a 19. században legalább olyan divatos volt, mint a 20. században a pulóver. Kezdetben a vállalkendő 450 frankos árral indult, ami egy francia munkás egy évi fizetése volt. A század közepén már az elérhető 8-12 frankért meg lehetett kapni. A házi használatú olcsó termékek különösen az 1855-ös és az 1867-es kiállításokon jelentek meg. A legsikeresebb tömegtermék ebben az időben a varrógép volt, amely 300 frankba került.

A társadalom alsó rétegei jövedelmük nagy részét élelmiszerekre fordították, s csak egy kevés jutott egyéb fogyasztási cikkekre. Franciaországban egy 1878 és 1895 között végzett költségvetési felmérés szerint az élelmiszerek aránya 46 és 77% között mozgott. A lakás 5-25%, a ruházkodás 8-30% közötti rész vitt el, s egyébre a költségvetés 5-19%-a jutott. Hasonló arányokat találunk egy 1906-os felmérésben, s ettől az angol viszonyok sem térnek el nagyon. Angliában a 19. század második felében egy átlagos munkáscsalád évi 75 fonttal számolhatott. Ennek 60%-t fordították élelmezésre. 20% ment lakásra (lakbér, fűtés, világítás), 10% öltözködésre és 10% maradt egyéb költségekre. A szakmával rendelkező családoknál az évi jövedelem 85-90 font¹⁹ volt. A szakképzetlen munkáscsaládok pedig 45-50 fonttal számolhattak évente.²⁰ Európa keleti felében, különösen Oroszországban a bérek nagyon alacsonyak voltak. Az átlagos havi kereset 22 rubel volt, s jelentős bérnövekedést a kvalifikált munkásokat kivéve nem látunk. Olyan ipari régiókban, mint a Donyec-medence viszont 100%-os bérnövekedéssel is találkozunk.

¹⁹ 1 font = 20 shilling, 1 schilling = 12 penny.

²⁰ Közvetlenül az első világháború előtti Angliában 1 font hús 4 pennybe került, 3 pennyért adták a szalonna fontját, fél penny volt egy tojás, egy 4 fontos kenyérért 2,5 pennyt kellett fizetni, a teát fontonként 8 pennyért lehetett megvenni, a cukor pedig fontonként 1 pennybe került.

A bérek növekvő, az árak csökkenő tendenciája kétségkívül olcsóbbá tette az életet. A munkaidő csökkenése pedig a társadalom alján levőknek is adott valami szabadidőt. A 19. század mintegy kétharmad részében az átlagos munkaidő 12-14 óra, vagy ennél is több volt. A század végén viszont azt látjuk, hogy a kontinens nagy részén napi 10 óra körül mozog a munkaidő.

Említettük, hogy a megélhetés egyszerre volt olcsó és drága. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a piac kínálata növekedett, ezért sok mindent meg kellett volna venni. De jelentette azt is, hogy bizonyos periódusokban növekedtek az élelmiszer árak, pl. a negyvenes évek végén vagy az ötvenes évek közepén. A bér - ár helyzet következménye, hogy előbb vagy utóbb a család egésze munkavállalásra kényszerült.

Zárszóként röviden

Az ipari korszak minden ellentmondása ellenére a társadalom alsóbb rétegeinek mindennapi életét is átalakította. A bérekből szabadidős kiadásokra, az un. egyéb kategóriára is csurrant, cseppent, s fokozatosan e rétegek is megengedhették maguknak, hogy kényelmesebben rendezzék be életüket. A 19. század ehhez egyre több feltételt teremtett meg. A vasúttal pl. gyorsabban lehetett utazni.²¹ Nem kellett feltétlenül ott lakni, ahol a munkahely volt, hiszen a vasút időben bevitte az embereket a gyárba. Az ötvenes években a vízlehetővel, bűzelzővel ellátott WC egyre általánosabbá vált, s ezzel együtt a fürdőszoba is divatba jött.²² A már idézett Szemere Bertalan Londonban elcsodálkozott azon, hogy az utcák, házak csatornákkal vannak beszőve, amelyek vizet, gázt vagy „más rútságot” visznek, de a város ezektől kapja az életet. A londoni piacot gazdagnak és olcsónak látta, a polgár házat és edényeit pedig tisztának. *„A londoni polgár ki se mozduljon a házából, minden helyébe*

²¹ 1841-ben a London - Exeter út 18 óra volt delizsánszal, míg gyorsvonattal hat és fél óra.

²² A napi fürdés csak az arisztokráciát jellemezte, a középosztály megelégedett a heti egyszeri fürdőzéssel.

jön”. - írja. „Ha vize hordajából kifogy, magától kezd folyni, s megtelvén, egy üres vaslap-gömb segedelmével a cső magátul záródik be; a gázt este csak meg kell gyújtania, s illetés nélkül reggelig ég; a tejárusok napjában háromszor járvák körül a házakat; a sütő helybe hozza a kenyeret és sültet; a kocsmá-inas a sört s bort; más árusok a halat, csemegét, zöldséget, kőport s azon házi bútorokat s dolgokat, mikre, mivel könnyen kopnak vagy törnek, gyakran szükség lehet; s végre, unalom ellen ablaka alatt a szegény savoyard s olasz fiú gyakran forgatja zengő sípládáját, s utána, mintha az hangászkarzatképpen játszott volna, a marionetti állítja föl játékszínét.” Ezután az „angol kéjelem” összegzéseként ezt jegyzi meg: „Az angol nemcsak a szavát „comfort” bírja, de azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak a szó hiányzik, de a dolog is”. A kényelemnek ezek a lehetőségei valóban elsősorban Angliát jellemezték a kontinensen a harmincas években. Később és más módon, más formában azonban Európa többi térségébe is eljutott.